

FCR YAYIN LTD.

Genel Yayın No. | General Publication Number: 1746

FCR Sertifika No. | Certificate Number: 46550

ISNI: 0000 0004 4657 1968

ROR ID: ror.org/00zznvq98

Alt Marka | Imprint: Fecr

Yayın No | Publication Number: 1039

Kitap Adı : Tevhid ve Tarihî Seyri

Alt Başlık : Tasavvufi Bir Anlatı

Book Title : Tawhid and Its Historical Development

Subtitle : A Sufi Narrative

ISBN : 978-625-5576-94-1

DOI : doi.org/10.70458/fcr.9786255576941

Yazar | Author: Kâni Ayvaz | orcid.org/0000-0001-6197-2485

Kurum | Institution: Giresun Üniversitesi

ROR ID: ror.org/05szaq822

Yayın Türü: Kitap | Publication Type: Book - Monograph

Yayın Dili: Türkçe | Language: Turkish

Ebat | Dimensions: 13,5 x 21 cm

Baskı Sayısı | Edition: 1

Sayfa Sayısı | Pages: 141 (xvi + 125)

Yayın Tarihi | Publication Date: Kasım | November 2025

Yayın Yeri | Place of Publication: Ankara, Türkiye

Mizanpaj ve Kapak | Layout and Cover Design: FCR

Baskı ve Cilt | Printing and Binding: NY MATBAACILIK (Sertifika no: 50732)

Konu Kategorisi | Subject Categories

BIC: HRLM - İslam mistisizmi | Islam mysticism

BISAC: REL062000 - Tasavvuf / İslam Mistisizmi | Religion / Islam / Sufi

THEMA: QRHP2 - Tasavvufi İslam | Sufism and Islamic mysticism

LC Classification: BP189.3 - Tasavvuf, tevhid, vahdet-i vücud üzerine çalışmalar |

Sufism, Unity of God, Wahdat al-Wujud

DEWEY: 297.41 - Tasavvuf | Sufism

WoS Category: Din Araştırmaları | Religious Studies

WoS Citation Topics Meso: 3.13 - Din Çalışmaları | Religious Studies

WoS Citation Topics Micro: 3.13.85 - İslam Çalışmaları | Islamic Studies

Scopus Subject Areas: 1211 - Din ve Teoloji | Religious Studies

Atf Bilgisi | Cite as: Ayvaz, Kâni. *Tevhid ve Tarihî Seyri: Tasavvufi Bir Anlatı*. Ankara: FCR Yayın Ltd.-Fecr, 2025.

© All rights reserved | FCR YAYIN LTD.

Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1 06050

Altındağ-Ankara/TÜRKİYE • Tel: +90 (312) 310 08 60

www.fcr.com.tr • fcr@fcr.com.tr

Tevhid ve Tarihî Seyri

Tasavvufi Bir Anlatı

Kâni AYVAZ

Ankara 2025

Yazar Hakkında | About the Author

Kâni AYVAZ

Yazar, 1970 yılında Trabzon Akçaabat'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini Akçaabat'ta yükseköğrenimini Kayseri, Erciyes üniversitesi ilahiyat fakültesinde tamamladı. Lisansüstü çalışmalarını Tasavvuf alanında yapmıştır. Erciyes üniversitesinde yüksek lisansını, Ankara üniversitesinde de doktora eğitimini tamamladı. Ayrıca psikoloji alanında lisans ve yüksek lisans yaptı. Uzun yıllar MEB de öğretmenlik görevinde bulundu. Son on yılda din öğretimi genel müdürlüğünde başta Öğretim Programları ve Materyalleri Daire Başkanlığında, sonrasında Öğrenme Süreçleri ve Sosyal Etkinlikler Daire Başkanlığında, son olarak da Araştırma-Geliştirme ve Projeler (AR-GE) Daire başkanlığında koordinatörlük çalışmalarında bulunmuştur. 2025 Ocak ayında Dr. Öğretim Üyesi olarak Giresun Üniversitesi İlahiyat Fakültesine atandı. Halen bu üniversitede görevini sürdürmektedir. Yazar üç çocuk sahibi olup İngilizce ve Arapça bilmektedir.

The author was born in 1970 in Akçaabat, Trabzon. He completed his primary and secondary education in Akçaabat and his higher education at the Faculty of Theology at Erciyes University in Kayseri. He pursued his postgraduate studies in the field of Sufism, completing his master's degree at Erciyes University and his PhD at Ankara University. Additionally, he obtained a bachelor's and master's degree in psychology. He served for many years as a teacher under the Ministry of National Education (MEB). Over the past decade, he has held coordination roles at the General Directorate of Religious Education, starting in the Department of Curriculum and Materials, followed by the Department of Learning Processes and Social Activities, and most recently in the Department of Research, Development, and Projects (R&D). In January 2025, he was appointed as an Assistant Professor at the Faculty of Theology, Giresun University, where he currently continues his academic duties. The author is the father of three children and is proficient in English and Arabic.

Kitap Hakkında

Tevhid ve Tarihî Seyri Tasavvufi Bir Anlatı

Tasavvuf geleneğinde tevhid, sadece inanç düzeyinde Allah'ın birliğini kabul etmekle sınırlı kalmayıp, manevi seyrin nihai hedefi ve hakikatin idraki olarak tanımlanmıştır. Tarihsel süreç içerisinde tevhid kavramı; vahdet, aşk, marifet gibi kavramlarla ilişkilendirilmiş, farklı dönemlerde çeşitli yorum ve anlam genişlemelerine uğramıştır. Bu bağlamda tevhid, bir yandan itikadi duyarlılıklarla açıklanırken, diğer yandan keşf ve müşahede yoluyla ulaşılan manevi derecelere derinlik kazanmıştır.

Tasavvufun erken dönemlerinden itibaren gelişen kavramsal yapı içerisinde tevhid, hâl ve makam sisteminin merkezinde yer almış; fena, beka, sahv, cem gibi aşamalarla birlikte düşünülmüştür. Tevhidî anlayış, suflerin kendi içsel deneyimlerine dayanarak şekillendirdikleri bir kavram olarak, farklı coğrafya ve dönemlerde çeşitli yorumlarla ifade edilmiştir. Bu süreçte tasavvuf literatürü, terimlerin sistematik açıklamalarına yönelmiş; müşahade edilen hakikatlerin betimlenmesine gayret edilmiştir.

Tevhid, aşkın bir hâl olarak yalnızca zihinsel değil, kalbî ve ruhsal bir dönüşüm sürecinin sonucu olarak değerlendirilmiştir. Makamlar arası geçişlerde tevhid anlayışı daha da derinleşmiş ve nihai anlamını, tüm ayrılıkların aşıldığı bir birlik şuuru içerisinde kazanmıştır. Bu nedenle tevhid, hem bireysel bir manevî yolculuk hem de tasavvufi düşüncenin temelini oluşturan merkezi bir kavramdır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf; Tevhit; Müşahede; Vahdet-i vücud

About the Book

Tawhid and Its Historical Development

A Sufi Narrative

In the Sufi tradition, tawhid is not limited to the belief in the oneness of God at a doctrinal level but is regarded as the ultimate goal of spiritual journey and the realization of divine truth. Throughout history, the concept of tawhid has been associated with terms such as wahdah (unity), love, and gnosis (ma'rifah), undergoing reinterpretations and expansions in meaning across different eras. In this context, tawhid has been explained through theological sensitivity as well as mystical experiences and spiritual unveilings, gaining deeper significance in the process. From the early stages of Sufism, tawhid has stood at the center of the system of spiritual states (hal) and stations (maqam), considered in conjunction with stages such as fana (annihilation), baqa (subsistence), sahw (sobriety), and jam' (union). It is a concept shaped by the inner experiences of Sufis and expressed through diverse interpretations depending on geography and historical context. Sufi literature has aimed to systematically explain such terms and to describe the truths encountered during mystical experiences.

Tawhid, as a transcendent state, is not merely an intellectual process but a result of profound emotional and spiritual transformation. As seekers progress through spiritual stations, their understanding of tawhid deepens, eventually culminating in a consciousness of unity that transcends all dualities. Thus, tawhid is both an individual mystical journey and a foundational concept of Sufi thought.

Keywords: Sufism; Tawhid; Mystical Unveiling; Wahdat al-Wujud

İthaf

*Bir ömür çile ile yuvasına kol kanat geren rahmetli babama
ve bizlere hâlâ sabrıyla annelik yapan Anneme,
aileme ve çocuklarıma... Erken yaşta hayata veda eden ve
bir ömür özlemle andığım rahmetli ağabeyim Âdem'e,
tüm Filistin ve diğer Müslüman şehitlere ve özellikle
yaşadığım sürede hayatıma giren, bana dokunan ve benim
dokunup iletişimde bulunduğum herkese... Saygılarımla...*

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	xi
ÖN SÖZ	xiii
GİRİŞ	1
Tasavvufi Kavramların Oluşum Seyri	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
TASAVVUFİ BİR MAKAM OLARAK TEVHİD	21
İKİNCİ BÖLÜM	
HAKİKAT	45
2.1. Hakikatin Mertebeleri	49
2.2. Tasavvufi Bir Anlatı ile Tevhid	51
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
TEVHİDİN FARKLI GÖRÜNÜMLERİ	77
3.1. Fiilî Tevhid	78
3.2. Kusudi Tevhid	81
3.3. Şuhudi Tevhid	83
3.4. Vücuti Tevhid	86
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
SUFİ METAFİZİĞİ AÇISINDAN VAHDET-İ VÜCUD/ VAHDET-İ ŞUHUD	95
4.1. Varlık Kavramı ve Tarihsel Gelişimi	96
4.2. Vahdet-i Şuhud	98
4.3. Vahdet-i Vücut (Varlığın Birliği)	100
4.4. Vahdet-i Vücut ile Vahdet-i Şuhud Arasındaki Benzerlikler	105
4.5. Vahdet-i Şuhud ve Vahdet-i Vücutun Farklı Olduğu Yerler	106
SONUÇ	109
KAYNAKÇA	113
DİZİN	125

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
a.s. : Aleyhisselatü vesselam
akt. : Aktaran
b. : Bin
b. : bin, ibn
Bkz. : Bakınız
bs. : Baskı
c. : Cild
çev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
DV : Diyanet Vakfı
ed. : Editör
Ef. : Efendi
h. : Hicri
haz. : Hazırlayan
Hz. : Hazreti
İ.Ü. : İstanbul Üniversitesi
krş. : Karşılaştırınız
Ktp. : Kütüphane
M.Ü. : Marmara Üniversitesi
Mad. : Maddesi
Nr. : Numara
nşr. : Neşreden
ö. : Ölümü
örn. : Örnek
s. : Sayfa
S. : Sayı
s.a.v. : Sallallahü aleyhi ve sellem

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss. : Sayfalar
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
Terc. : Tercüme
thk. : Tahkik eden
TSMK : Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
v. : Vefatı
v.b. : Ve benzeri
vd. : Ve devamı
vr. : Varak
Yay. : Yayınlar

ÖN SÖZ

“Hamd edilmeyerek başlanan iş, kuş olup uça bile kanadı yorulur düşer yerinden kalkamaz olur.” hitabıyla başlıyor Molla Câmî (ö. Herat 898/1492) eseri *Bahâristân*'a. Ben de bu niyetle elhamdülillah diyerek başlıyorum.

Aşkın olan varlığı arama veya bu konudaki gizemleri çözme, insanlık tarihi boyunca devam etmiştir. Gerçek varlık, evren ve insan üçlemi hep varolagelmiştir. Varlık nedir sorusu, evren nedir, nasıldır, insanın tekâmülü, gerçek varlığa yükselmesi, hakikat ve tevhid, varoluşsal bir problem, araştırma ve tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Bu vesileyle bu konudaki birçok kelami tartışmayı kenarda bırakarak sufi gözüyle aslında tevhid nedir sorusunun izine düştük. Tasavvuf tarihinde yeri nedir, önemi ve gelişimi konusunda hafızalarımızı zorladık. Bu vesileyle tevhide, tarihî süreçte tekâmülüne ve evrilmesine yer verdik. Tasavvuf ve kavramlarıyla yolculuğumuza başladık.

Malumdur ki tasavvufun asıl konusu ve gayesi insanın kemalidir. Neticede insanın tevhide ulaşması, onun süluku ve hakikati elde etmesi, tam da tevhid mertebesinde yer bulmaktadır. Bununla beraber bütün hâller, makamlar, tevhidin hakikati, tevhid, varlık ve varoluş gibi tasavvufun muhtevası sayılabilecek birçok konu, tevhid ile yeni bir zemin, anlam ve seviye kazanmaktadır. Tevhidin yeni anlamlara evrilmesi ve felsefesi de birçok şerhe ve araştırmaya konu olmuştur. Ayrıca bu durum, sonraki dönemlerde gelen sufi müelliflere de manevi bir kazanç, yeni bir gelenek ve perspektif kazandırmıştır.

Tarihî seyirde daha önceki standart ve klasik bir anlayıştan farklı yeni bir evrilme ile seyrine devam ettiği söylenebilecek tevhid felsefesi, ağırlıklı olarak ilahî inayete bağlı sürekli ve inkıtasız bir oluşum veya tekâmül anlayışı ile kendini göstermiştir. Bu süreklilik hâli ve birbirlerini tamamlayan hâl ve menziller,

devam ederek zaman ve salikin kabiliyetine göre farklı tezahürlerle vuku bulan tevhide varmaktadır. Bu sayede salik, seyr-ü süluku, tevhidi ve tevhidin hakikatini tecrübe edebilmektedir. Bu sürekli ve çeşitlilikle devam eden hâlleri, üst düzey ve iç içe geçmiş birçok kavram ve makamı yeterince anlaşılır bir şekilde açıklamak da hiç kolay bir iş değildir. Gizemli birçok hâli, işari bir üslup ile ve seyr-ü süluku sistemli bir şekilde ortaya koyma ve bunların akabinde tevhidi açıklama, sufi bir dille 'demir bilye çiğnemek' mesabesindedir.

Bu perspektifle denilebilir ki diğer disiplinler gibi tasavvuf ilminin de son derecede önem verdiği, tevhid ve en üst seviyede vahdettir, aşkın bir birliktir. Dolayısıyla sufiler, tevhid hâlini akılla idrak etmenin ötesinde, vicdanla da derununa varmak istemişlerdir. Bâyezîd-i Bistâmî gibi sufi zatların öncülüğünü yaptığı tevhid algısı, sufilerce, akli bilgiyi, zevkî bilgi ile ve deruni bir hâl ile tatmayı arzulama diye açıklanmıştır. İbadet ve tefekkürle desteklenen tevhid inancı, ruhun ve kalbin gelişimiyle kulun kendinden ve varlık âleminde sıyrılıp Hakk'ta kaybolma, fani olma ile netice vermektedir. Allah bilincinden başka geriye hiçbir şeyin kalmadığı bu deruni yolculukta kul, gaybet, sekr, fena, beka ve cem gibi birçok ahvâli yaşayıp tevhidi zevken idrak etme makamına yükselebilmektedir. Sufi, bu mertebede kendine dair bir benlik göremediği gibi, mevcudata dair de herhangi bir irade ve icadı müşahede edememektedir. Bu aşamada artık her şey Vahid'de kaybolmuş, masiva da yokluğu, faniliği yaşamaktadır.

Bu açıdan tasavvufi terimlere baktığımızda ilk dönemlerde kaynağı ayetler ve hadisler olan tasavvuf terimleri sayısının, klasik tasavvuf eserlerinin yazıldığı ve zühd dönemi olarak adlandırılan dönemden itibaren ciddi bir artış kaydettiği görülmektedir. Tarikatlar döneminde ise tarikatlara has terimlerin gelişmesi, tasavvuf edebiyatının ifade özgürlüğünün etkisi ve nihayetinde vahdet-i vücud düşüncesinin yayılması, tasavvuf terimlerinin

hem sayısının artmasını hem de anlamlarının derinleşip farklılaşmasını sağlamıştır.

Tevhid üzerine yaptığımız bu çalışma, bilinen ve ulaşılabilen kaynaklarla beraber, kendi çalışma, anlayış ve kavrayışımız nispetinde ulaşabildiğimiz sonuçların mevcut bilgilerle bir sentezinden ibaret olup mevcut kaynaklara kökten bir yenilik getirmemektedir. Bunu iddia etmek, diğer güzide çalışmalara haksızlık ve haksızlık olur. Ancak çalışmamız, mevcut kaynakları değerlendirip onlardan faydalanmak suretiyle yer yer ulaşılan farklı sonuçları ortaya koymaktadır. Amacımız da tevhidle ilgili Türkçe literatüre mütevazı bir katkı yapabilmenin ve tarihten bugünlere dek ulaşmış tasavvuf kültürünün bazı inceliklerini gösterebilmektir. Bunun haricinde başka bir gayesi olmayan bu çalışmamız, kendisinden önce yazılan eser ve fikirlere bir yenisini ilave etme; kendisinden sonra yazılacak eser ve fikirlere de daha faydalı bilgiler sunma niyeti ve ümidiyle yapılmıştır. Malumdur ki bilginin, kültürden kültüre ve çağdan çağa geçişi veya çeşitli etkenlerle tıkanıp geçememesi doğal bir seyir izlemektedir. Ayrıca bir bakış, değerlendirme veya perspektif sunmak, o bakışın yüzyıllar içinde yaşanan dönüşümlere rağmen tesirini sürdürebilmesi gibi konular, bir araştırmacı için ciddi zorluklar sunmaktadır. Bunun yanı sıra da farklı dillerin ve toplumların bu perspektifi algılayışı, onu anlamlandırmadaki farklılıkları ve değişimleri araştırmak da araştırmacı için başka bir lezzettir.

Tasavvuf tarihi ve muhtevası hakkında yapılmış çalışmalar silsilesine mütevazı bir katkı yapabilmek farkındalığıyla, başka bir amaç ve iddiayla değil, sadece rıza-i Bari için çalışmayı, bu gibi girift bir çalışmayı yapabilmenin asgari şartlarından sayabiliriz. Bu çalışmamızda, öncelikle tevhid ve tevhidî makamların içeriği nedir sorusuna cevap bulmaya çalışıp bu konu üzerine odaklandık.

Tevhid gibi ve daha nice çetrefilli konuları irdelemek, detaylandırmak ve vuzuha kavuşturmanın, karmaşık olduğu kadar

araştırmacı için heyecanlandırıcı bir yönü de vardır. Bu aşamada araştırmacıdan ilgi, istek, aşk, sa'yu gayret ve tevazu beklemek muhtemeldir. Dolayısıyla böyle bir çalışmayı yapıyor olmak da hedeflenen araştırmanın veya konunun kolaylıkla anlaşılabilir, idrak edilemez, tüketilemez ve özetlenemez bir yapıda olduğunun bilincini taşımayı gerektirir.

Günümüze kadar, tevhid hakkında çeşitli konularda ciddi çalışmalar hazırlanmış olup bu sebeple tüm araştırmacı hocalarımıza teşekkürü bir borç addederim. Kitabımızda özellikle tevhid, vahdet, tevhidin hakikati ve mertebeleri üzerine yoğunlaşılacaktır. İlk dönem sufilerinde, vahdet ve vücud kavramları önemli bir yer tutmaktadır. Araştırmamızın ana hedefi, selefi ve sufi bir bakışla, ilk dönemlerde vahdet, tevhidin hakikati, vücud, fena, beka, marifet, tahkik, telbis, tefrid, tecrid ve cem gibi nihai makamlar nasıl anlaşılmalıdır sorusunun cevabını bulmak olacaktır. Ön sözü bitirirken tevhid üzerine yapılan çalışmaların müelliflerine bir daha teşekkürü bir borç addederim.